संविधान निर्माण प्रक्रियामा जनसहभागिता

यश घई

नेपालमा विविध प्रक्रियाद्वारा संविधान निर्माण गर्ने कार्य भएतापनि प्रत्येक पटक ती संविधानलाई राणा शासक वा राजाबाट जनतालाई प्रदान गर्ने कार्य भयो । सन् १९९० को संविधान निर्माण गर्ने क्रममा बाहेक पहिले जनतास“ग त्यसबारे कहिल्यै परामर्श गरिएन । समयाभावको कारण सन् १९९० मा पनि जनतास“ग परामर्श अत्यन्त सीमित रह्यो । टिप्पणीकारहरूको भनाई अनुसार यस किसिमको सीमित परामर्शको प्रभाव संविधानको तात्विक सारमा नगण्य रह्यो । राजनीतिक दल तथा राजदरवारस“ग नजिकको सम्बन्ध रहेका विज्ञहरूको सानो समूहको संविधान निर्माण प्रक्रियामा प्रभुत्व रहेको प्रतीत हुन्छ । संविधानको प्रस्तावनामा देशको सार्वभौमसत्ता जनतामा नीहित रहने भन्ने कुरा उल्लेख भएता पनि संविधान राजाबाट घोषणा भएको थियो ।

संविधान निर्माण प्रक्रियामा विचार माथिबाट तलतिर प्रवाह हु“दा मानिसको ठूलो जत्था संविधान निर्माण प्रक्रियामा सहभागी हुनबाट बञ्चित हुनुबाहेक संविधानको क्रमिक सुधारमा उनीहरूको कुनै प्रभाव रहेन । अहिलेसम्म बनेका प्रत्येक संविधानले केवल सीमान्त सामाजिक तथा आर्थिक प्रगतिलाई प्रतिनिधित्व गरी बहुसंख्यक जनसमूहलाई राजनीतिक तथा आर्थिक मूल प्रवाहबाट अलग्गै राख्ने कार्यलाई निरन्तरता दिने काम भयो । नतिजास्वरूप, राजनीतिक प्रणालीबाट अलग्याइएका सामाजिक शक्तिहरूबाट आफ्ना गुनासोहरूलाई अभिव्यक्त गर्नाका साथै न्यायको माग राख्दै अहिलेसम्म बनेका सबै संविधानलाई चुनौती दिने काम भयो । सन् १९९० मा बनेको अहिलेसम्मकै सबैभन्दा प्रगतिशील संविधानलाई पनि आजको राजनीतिमा समेत प्रभाव पार्ने शक्तिबाट आकार दिने काम भएको थियो ।

समाजको सानो भाग ओगट्ने तर द्रूतवर रूपमा बृद्धि भइरहेको मध्यमवर्गीय समुदायको संस्कृति र स्वार्थलाई बढावा दि“दै यो शक्तिबाट राज्यको एकीकरण र समांगताको लक्ष्यलाई अगाडि बढाउने कार्य भयो । अघिल्लो संविधानमा भएका धेरैजसो प्रावधानहरू नया“ जनजातीय, सामाजिक तथा क्षेत्रीय जागरुकतालाई प्रोत्साहन नगर्ने गरी बनाइएका थिए । यसबाट सिर्जित शक्तिको संरचनामा सामाजिक असमानतालाई पहिचान गरी त्यसलाई हटाई कैयौं समुदायमा विद्यमान दयनीय स्थितिमा सुधार ल्याउने निर्देशक सिद्धान्तको लक्ष्य विरुद्ध थियो ।

दोस्रो जनआन्दोलनलाई अहिलेसम्म सामाजिक तथा राजनीतिक मूल प्रवाहबाट अलगिएका समुदायहरूबाट नेतृत्व प्रदान गरिएका थियो - अर्को शब्दमा उनीहरू बहुसंख्यक जनसमुदाय

थिए । तसर्थ उनीहरूको लक्ष्य सधैको लागि समाजमा परिवर्तन ल्याई राज्यको पुनःसंरचना गर्ने कुरामा केन्द्रित थियो । सातदल र माओवादीबीच भएको सम्झौताहरूमा अमूर्त रूपमा यो आकांक्षा प्रतिविम्वित भएको देखिन्छ । तसर्थ जनताको सार्वभौमसत्ताको अभिव्यक्तिको रूपमा संविधान सभाद्वारा यो अभिव्यक्तिलाई संवैधानिक रूपमा संस्थापन गरी नया" नेपाल निर्माण गर्ने बाटो रोजिएको हो । अबको संविधान राजा अथवा अल्पसंख्यक प्रभावशालीवर्गको उपहार हुनुको सट्टा जनता स्वयंले निर्माण गर्नेछन् ।

यदि नेपालीहरूले यो सपनालाई साकार पार्ने हो भने संविधान निर्माण प्रक्रिया पूर्णतया सहभागितामूलक हुनु जरुरी हुन आउ"छ । सहभागिता भन्नाले संविधान सभाको निम्ति प्रतिनिधि छनोट गर्न मतदान गर्ने कार्य मात्र होइन । यो प्रक्रियामा, काठमाडौंमा मात्र नभई देशभर छलफल, बहस तथा परामर्शद्वारा सुधारका विषयका साथसाथै सामाजिक तथा आर्थिक परिवर्तनका उपायहरूको व्याख्या गर्न जनताको सक्रिय सहभागिता हुन आवश्यक पर्दछ । यसको अर्थ शोषण तथा अन्यायको कारणलाई पहिचान गरी पीडितहरूको आकांक्षा अनुरूप उनीहरूले भोग्नुपरेका कठिनाईहरू निर्मूल गर्नु हो । भनाईको तात्पर्य जनतालाई नेपालमा संवैधानिक इतिहासको साथसाथै संविधान निर्माण क्रममा अन्य मुलुकहरूले सामना गर्नुपरेका समस्याबारे जानकारी गराई प्रजातन्त्रलाई सुदृढ पार्न उनीहरूको क्षमता विकास गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ । यसबाहेक, उनीहरू संविधान सभामा आफ्नो राय राख्न समर्थ हुनुका साथै निर्माण प्रक्रियाको अ· बन्न जरुरी हुन्छ ।

संविधान निर्माण प्रक्रियामा जनसहभागिता हुनुपर्ने तीन प्रमुख कारणहरू छन् । ती तीन तत्वले जनआन्दोलनको मर्मलाई प्रतिविम्वित गर्दछ र ती हुन्: नेपालीहरूको नया" पहिचान, समावेशी लोकतन्त्र र सामाजिक न्याय । नेपालमा विद्यमान विभिन्न जाति, जनजाति, आदिवासी तथा उनीहरूको सामाजिक र सांस्कृतिक परम्परालाई प्रतिनिधित्व गर्ने बृहत जनसमुदायको सक्रिय सहभागिताविना यी उद्देश्यहरूलाई हासिल गर्न सकिन्न ।

१९९० को संविधानमा सामाजिक सुधार र आर्थिक न्यायबारे उल्लेख छ । तर परम्परागत तथा कानुनी कारणवश बालमताधिकारको प्रावधान हु"दाहु"दै संविधान अन्तर्गत शक्तिको संरचनाले गर्दा सुधारको निम्ति उठेका आवाज अनुरूप सुधार संभव हुन सकेन । जबसम्म उपेक्षितवर्गले संविधान सभामा आवाज बुलन्द गरी आफ्नो अभिमत जाहेर गर्दैनन् तबसम्म संविधान सभाले गम्भिर रूपमा सामाजिक न्यायको विषयलाई कार्यसूचीमा राख्ने कुरा कल्पना गर्न सकिदैंन । अतितमा उनीहरूले राजनीतिक दलहरूमार्फत् आफ्नो प्रतिनिधित्व निश्चित गर्न सकेनन् । राजनीतिक दलहरूले तय गरेका मिश्रित सदस्य प्रणाली संसदको दा"जोमा संविधान सभाको निम्ति त्यति उपयुक्त नहुने र यो प्रणालीले पिछडिएकावर्गको प्रतिनिधित्व गर्नेछ भन्ने कुराको

कुनै निश्चित छैन । त्यस किसिमको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न निर्वाचकीय प्रणालीको निम्ति विशेष नियम निर्माण गरिनुपर्दछ । समावेशी सहभागिताको निम्ति राज्य र राजनीतिक दलहरूको पनि सक्रिय सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । सायद यस्तो सहभागिताको निम्ति परम्परागत राजनीतिक दलका साथै अन्य वास्तविकतामा आधारित नया" प्रतिनिधिमूलक अ·को स्थापना गर्न आवश्यक हुन आउ"छ ।

अहिले प्रजातन्त्रको अर्थ समय-समयमा हुने निर्वाचनलाई मात्र लिन मिल्दैन । त्यसको विपरित जनसमुदायलाई राज्यसम्बन्धी मामिलामा नियमित रूपमा संलग्न हुन आवश्यक हुन्छ । यस्तो कुरा संभव हुन जनसमुदायमा प्रेरणा तथा क्षमता हुनु आवश्यक पर्दछ । यो तब संभव हुन्छ जब जनतालाई राज्यको संस्थागत संरचना, राजनीतिक प्रकृति, राजनीतिक दल तथा सामाजिक संघ-संस्थाको भूमिका र नागरिकको रूपमा उनीहरूको हक-अधिकारको महत्वबारे जागृत गराइन्छ । नया" संविधान निर्माण क्रममा राजनीतिक, सामाजिक संघ-संस्था तथा तिनीहरूको उद्देश्यका साथै जनसमुदायमा निहित शक्तिबारे छलफल गर्न उनीहरूलाई संलग्न गराउनु एउटा राम्रो अवसर हो । आमजनतामा राज्यको संरचना तथा लोकतन्त्रबारे केही जागरुकता नभए नया" संविधान जतिसुकै राम्ररी निर्माण गरिएको भएतापनि त्यसले जरा गाड्न सक्दैन । लोकतन्त्र कहिल्यै पनि केवल कानुनी दस्तावेज वा अधिकारपत्रको नजितास्वरूप स्थापित हु"दैन । जनताको लोकतन्त्रप्रतिको प्रतिबद्धता र जनसरोकारसम्बन्धि मामिलामा भाग लिन उनीहरूमा क्षमता र उत्सुकता नभएसम्म, र नागरिकको रूपमा आफ्नो जिम्मेवारी गम्भिरताका साथ लिई आफ्नो हक अधिकारको प्रयोग तथा सुरक्षा नगरेसम्म देशमा लोकतन्त्र भएको मान्न मिल्दैन । धेरै मुलुकहरूमा जस्तै नेपालमा पनि प्रायः गरी देशको ग्रामीण समुदायमा राज्यको संरचना तथा यसको कार्यप्रणालीबारे यथेष्ट ज्ञान पाईंदैन । नेपाली जनताहरू अहिलेसम्म विशेष गरी सामन्ती तथा सत्ताधारी प्रणाली अनुरूपको सरकारी संयन्त्रको अधिनस्ततामा रहेका हु"दा, उनीहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो हक अधिकारको उपयोग गर्दै आफ्नो निम्ति सम्मान र मर्यादाको माग गर्न उत्प्रेरित गरिनु पर्दछ ।

तसर्थ, सहभागितामूलक संविधान निर्माण प्रक्रियाले जनताको चेतना अभिबृद्धि गर्ने मात्र नभई निर्माण प्रक्रियाको नजितामा योगदान पुर्‍याउ"न उनीहरूलाई समर्थ बनाउने उद्देश्य पनि राख्नु पर्दछ । उनीहरूको दृष्टिकोणलाई सुनुवाई गरिनुका साथै त्यसलाई संविधान सभाको निर्णयमा समावेश गरिनु पर्दछ । यस क्रममा उनीहरूको संविधानसम्बन्धी हासिल गरेका ज्ञानले उनीहरूलाई राज्य तथा राजनीतिबारे राम्ररी बुझ्न मद्दत पुर्‍याई सच्चा प्रजातान्त्रिक बन्न सहयोग गर्नेछ ।

संविधान निर्माणको मूलभूत कार्य नेपालीको पहिचानलाई पुनर्व्याख्या गर्नु हो । देशभरका धेरै समुदायहरूले १९९० को संविधानले वर्गीकृत गरेको नेपालीको पहिचानलाई अस्विकार गरेका छन् । उनीहरू आफ्नो भाषा, धर्म र संस्कृतिलाई मान्यता प्रदान भएको देख्न चाहन्छन् । विमुक्तिपूर्ण राजनीतिको नजितास्वरूप अहिलेको ध्यान जात-जाति, समुदाय, जनजाति र क्षेत्र विशेषको पहिचान गर्नेतर्फ उन्मुख भएको छ । विगत केही समयअघिसम्म विद्यमान नेपालीहरूको समग्र पहिचानलाई अस्विकार गर्दै विविध समुदायहरूले आफूहरूलाई छुट्टै समूहको रूपमा प्रतिस्थापन गरी सामाजिक न्याय र स्व-शासनको माग राख्न थालेका छन् ।

संविधान निर्माण प्रक्रियाको भूमिका राष्ट्रिय तथा समुदाय र क्षेत्र विशेषको पहिचानबीच सन्तुलन खोज्ने दिशातर्फ उन्मुख हुनुपर्दछ । १९९० को संविधानले सबैको पहिचान एउटै बनाउन अपनाएको तरिकाले यस पटक काम गर्नेछैन । विविध पहिचानको निम्ति सम्झौता हुनुपर्दछ । जनआन्दोलनको माग सामाजिक न्याय भएकोले नया“ पहिचानसम्बन्धी जटिल माग तथा त्यसको विरोधसम्बन्धि मुद्दालाई वार्ता र सम्झौतामा उठाइनु पर्दछ । कुनै समुदायको छुट्टै पहिचान प्रतिस्थापन गर्दा उनीहरू मर्यादित रूपमा आफ्नो आस्थाका साथ बा“च्न पाउनुपर्ने कुरा आउ“दछ । यसबारे वार्ता तथा सम्झौताको निम्ति देशभर विभिन्न मञ्चमा व्यापक सहभागिताका साथ विस्तृत छलफल तथा वहस हुनुपर्दछ । यसको अर्थ संविधानबारे निर्णय गर्दा स्वीकार्य नियमहरूको निर्माण गर्नु हो । यसरी नया“ संविधानद्वारा राज्य पुनर्संरचना गर्ने काम मात्र नभई राष्ट्रको निम्ति विविध जातजाति, जनजाति, आदिवासी र समुदायहरूबीच सामाजिक सम्झौता सम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ ।